

घटक ३
देवबाभळी
(नाट्यविशेष व भाषिक विशेष)

३.० उद्दिष्टे

१. नाटकाच्या भाषेचे स्वरूप लक्षात येईल.
२. 'देवबाभळी' या नाटकाचे भाषिक स्वरूप लक्षात येईल.
३. 'देवबाभळी' या नाटकाचे भाषिक विशेष लक्षात येतील.
४. 'देवबाभळी' नाटकाचे नाट्यविशेष लक्षात येईल.

३.१ प्रास्ताविक

मानवी जीवनाचे जे आभासमय रूप नाटककार आपल्या समोर उभे करित असतो. ते उभे करण्यातील महत्त्वाचा घटक म्हणजे नाटकाचे संवाद. संवाद हे नाटकात दुहेरी स्वरूपाची जबाबदारी पार पाडत असतात. एक नाटककारला अपेक्षित जीवनाशय उभा करणे आणि दुसरीकडे नाटकाचे वाङ्मयप्रकार म्हणून अस्तित्त्व सिद्ध करण्यासाठी नाटकाचे संवाद आणि पर्यायाने नाटकाची भाषा महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. या अनुषंगाने वसंत दावतर यांनी नाटक या वाङ्मयप्रकाराची संकल्पना मांडत असताना संवाद म्हणजे नाट्य हे विधान केले आहे. त्यांच्या मते “नाट्यवस्तू प्रकट होणे, प्रगत होणे, हे सारे संवादातून घडते. दिग्दर्शकाला, नटाला, श्रोते आणि प्रेक्षक यांना आणि सर्व तंत्रज्ञांना आधार संवादाचाच” असल्यामुळे संवाद हे नाटकाच्या अभिव्यक्तीच्या सर्व शक्यता साक्षात करण्याचे काम करित असतात. त्यामुळे जेव्हा नाटकाच्या भाषेचा विचार केला जातो, तेव्हा आपणास नाटकाचे संवाद विचारात घ्यावे लागतात.

इतर वाङ्मयप्रकारापेक्षा नाटकाची भाषा ही वेगळी असते. कथा किंवा कादंबरी या कथनात्मक वाङ्मयप्रकारात येणारी भाषा, एक आशय वाचकांच्या समोर उभा करण्याचे काम करत असते. कवितेत येणारी भाषाही हुबेहूब जीवनानुभव उभा करण्याचे काम करते. तसे नाटकाच्या भाषेचे नाही. नाटकातील पात्रे ही एकमेकांशी संवाद साधतातच; पण त्याच वेळी ती प्रेक्षकांशीही संवाद साधत असतात. एकूणच नाटकाची भाषाही संप्रेषण, भावनाविष्कार साधनाबरोबरच नाटककाराला अपेक्षित असणारा सारा जीवनाशय उभा करण्यास साह्य करित असते. त्यामुळे नाटकाच्या एकूण विचारात संवाद आणि पर्यायाने नाटकाची भाषा महत्त्वाची असते. नाटकाच्या भाषेविषयी आपले मत नोंदविताना वसंत आबाजी डहाके म्हणतात, “नाटककाराने पात्रांचा स्वभाव कल्पिलेला असतो, त्यांची क्षमता निश्चित केलेली असते. त्यानुसार तो त्यांना बोलणे देतो. हे बोलणे काव्यात्म, आलंकारिक, भावनोत्कट, गद्य, विचारजड, कसेही असू शकते. नाटकाच्या कथानकाच्या काळानुसार, प्रकृतीनुसार, आकृतिबंधानुसार बोलणे ठरते.” म्हणजे नाटककार भाषा वापरामागे एक सूत्र ठेवून भाषा वापरत असतो. अभिनयाच्या साहाय्याने साक्षात करता येतील, अशा

प्रयोगमूल्य असणाऱ्या छोट्या छोट्या घटना नाटककाराला निवडाव्या लागतात व त्यांची साखळी गुंफावी लागते. नाटकातील घटनांना अंतिम परिणाम देणे ही नाटकाच्या भाषेची कार्ये आहेत. नाटककार ही कार्ये पार पाडणारी भाषा निवड असतो. याशिवाय नाटककाराला जो अनुभव साक्षात करायचा असतो, त्यानुसार तो भाषेची निवड करित असतो.

३.२ विषय विवेचन

या घटकामध्ये 'देवबाभळी' या नाटकाच्या भाषेचा विचार करणार आहोत. हा विचार करताना या नाटकाचे नाट्यविशेष आणि भाषाविशेष यांचाही विचार करणार आहोत. ज्यामुळे आपणाला नाटकाचे सर्वांथाने आकलन होण्यास मदत होईल. कोणत्याही नाटककाराची भाषा ही त्याचा जीवनविषयक दृष्टीकोन, नाट्यविषयक दृष्टीकोन तयार करित असते. अनेकदा नाटककार जो जीवनानुभव उभा करू इच्छित आहे. त्याला साजेशी भाषा त्याला निवडावी लागते. या दोन गोष्टी लक्षात घेतल्या तर नाटककार प्राजक्त देशमुख 'देवबाभळी' नाटकामध्ये विठ्ठल-रुक्मिणी आणि तुकाराम-आवली या दोन दांपत्यातील संघर्ष नाटकात मांडलेला आहे.

प्राजक्त देशमुख यांच्या घरी वारकरी संप्रदायाची समृद्ध परंपरा असल्यामुळे लहानपणापासून विठ्ठल रुक्मिणी आणि सारा वैष्णवाचा मेळा त्यांच्या परिचयाचा होता. नकळत त्यांच्या लेखनात हा संतांचा सहिष्णूभाव उतरलेला आढळतो. दोन दांपत्यातील हा संवाद मांडताना त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार भाषेचा वापर केला आहे. जसे की तुकारामांच्या स्वभावात लाघवीपणा, आवलाईच्या स्वभावात खाष्टपणा इ. गुण प्रकर्षाने अधोरेखित व्हावेत, यासाठीची काळजी नाटककाराने घेतली आहे. 'देवबाभळी'चा विषय हा विठ्ठल रुक्मिणी आणि तुकाराम - आवलाई या दोन दांपत्याचा आहे. त्यामुळे घरगुती प्रश्न, कौटुंबिक कलह स्पष्ट करणारी साध्या वळणाची भाषा हे या नाटकाच्या भाषेचे वैशिष्ट्ये आहे. काव्यमय संवाद, मोजक्या रंगसूचना आणि स्वगते या सर्वांचा एकत्रित परिणाम देवबाभळी नाटकात अनुभवायला येतो.

३.२.१ नाट्य विशेष

नाटककाराने या नाटकाच्या माध्यमातून आणखी एक वेगळेपण सिद्ध केले आहे. ते म्हणजे पूर्वापार संगीत नाटकात गीतांना दिला जाणारा नाट्यगीतांचा साज या नाटकाने खंडीत केला. या नाटकात संवादरूपाने आलेली गीते ही आवलाई आणि लखुबाई यांची भावस्थिती उकलून दाखवतात. या नाटकाचे नाट्यविशेष पुढीलप्रमाणे

१. चर्चेतून उभी राहणारी पात्रे

देवबाभळी हे नाटक आवलाई आणि लखुबाई या दोन स्त्रियांच्यामधील संवाद आहे. दोघी गृहिणी आहेत. त्यामुळे त्यांच्या संवादातून त्यांचे पती वजा होणे अशक्य आहे. तुकाराम आणि विठ्ठल हे दोघे प्रत्यक्ष नाटकात अस्तित्वात नसले तरी आवलाई आणि लखुबाई चर्चेतून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व वाचकांच्या पुढे येते. प्रत्यक्ष रंगमंचावर उपस्थित नसून सतत त्यांचे जाणवत राहणारे अस्तित्व आणि आवलाई आणि

लखुबाईने साधलेला संवाद यातून वाचक प्रेक्षक यांच्या मनात तुकाराम आणि विठ्ठल यांचे व्यक्तिमत्त्व उभे करण्यात नाटकाकार यशस्वी झाले आहेत. हा नाटकाचा विशेष आहे.

२. थेटपणे विठ्ठल आणि तुकारामांच्या वाट्याला न जाणे

लखुबाई आणि आवलाई यांचा स्वतः शी आणि एकमेकींशी होणाऱ्या संवादातून विठ्ठल आणि तुकाराम यांचे व्यक्तित्व घडते. काही ठिकाणी त्यांचा संवाद घडविला मात्र हा संवाद स्वगत रूप किंवा त्यांना गृहीत धरून केलेला आहे. या नाटकात नाटककार प्राजक्त देशमुख यांनी विठ्ठल असो वा तुकाराम यांच्या थेटपणे वाट्याला जाणे टाळले आहे. तुकाराम आणि विठ्ठल या दोन्ही व्यक्तिरेखांचे वेगळेपण म्हणजे या दोन्ही व्यक्तिरेखा रंगमंचावर कुठेही दिसत नाहीत. पण प्रत्येकाच्या मनात त्यांच्या प्रतिमा उभा राहतात. या प्रतिमा एकसारख्या नसतात. हे ही त्याचे वेगळेपण आहे.

३. मोठ्या घटना, नाट्यमय कलाटणीचा अभाव

‘देवबाभळी’ हे आवलाई व लखुबाई या दोन स्त्रियांचे दुःख मांडणारे नाटक आहे. या दोन्ही स्त्रिया गृहिणी आहेत. आवलाई ही विठ्ठल भक्तीत तल्लीन असलेल्या आपल्या नवऱ्याला, तुकारामांना भंडान्याच्या डोंगरावर भाकरी घेवून जाते. त्यावेळी तिच्या पायात देवबाभळीचा काटा घुसतो. तो काटा साक्षात विठ्ठल काढतो व तिच्या पायात झालेली जखम भरेपर्यंत विठ्ठलाच्या सांगण्यावरून लखुबाई आवलाईच्या सेवाशुश्रूषेला थांबते व जखम भरल्यावर निघून जाते. एका गृहिणीच्या मदतीला दुसऱ्या गृहिणीने तिच्या पतीच्या सांगण्यावरून येणे आणि नंतर तिने निघून जाणे हा घटनाक्रम म्हणजे देवबाभळी नाटक. त्यामुळे तशा मोठ्या घटनांचा अभाव हा नाटकाचा जसा विशेष आहे; त्याचपद्धतीने नाट्यमय कलाटण्या येथे नाहीत. मूळात नाट्यप्रसंगाची रचना करताना नाटककारास सावधगिरी बाळगावी लागते. कारण विशिष्ट काळ अवकाशात येणारा अनुभव कुठे रसहानी करू नये म्हणून नाटककार दक्ष असतो. गोळीबंद अनुभव प्रेक्षकांच्या गळी उतरवत असताना एकच एक अनुभव त्याच्या गळी उतरावा ही अटकळही नाटककाराला बांधावी लागते. त्यामुळे तो मांडणीसाठी नेमकी घटीते नाटककार निवडतो, प्रसंग उभे करतो. ही काळजी नाटककार प्राजक्त देशमुख यांनी घेतली आहे. ते आपल्या एका मुलाखतीत म्हणतात की, “आवलाई व लखुबाई या दोघींना मला फक्त एकत्र आणायचं होतं. आणि काय घडतय हे पाहायचं होतं” ते त्यांनी ‘देवबाभळी’तून साधले आहे.

४. सातत्याने कृती करणारी पात्रे

नाटक ही प्रयोगरूप कला आहे. हा प्रयोग रंगमंचावर साक्षात होताना नाटयातर्गत पात्रांना अभिनय करावा लागतो. नाटककार नाटकातील संवादांची निवड करताना त्यातील अभिनयमूल्य लक्षात घेत असतो. नाटकात पात्रांची संख्या अधिक असली की पात्रांचा वावर वाढतो व संवादाचे फेरही त्यापद्धतीने येतात. या नाटकात लखुबाई ही आवलीच्या मदतीला आली आहे. देवबाभळीचा काटा तिच्या पायात घुसल्यामुळे विठ्ठलाच्या सांगण्यावरून, तुकोबांनी तिला आग्रह केल्यामुळे ती आवलीच्या मदतीला आली आहे. आवलीही भाकरीच्या मोबदल्यात कामवाली मिळाल्यामुळे प्रचंड आनंदी आहे. देवबाभळीत केवळ दोनच

पात्रे आहे. त्यामुळे त्यांना सातत्याने बोलते राहावे लागते आहे. शिवाय ही दोन्ही पात्रे गृहिणी आहेत. त्यामुळे त्यांना सातत्याने कृती करताना संवाद बोलावे लागताहेत. त्यांचे हे संवाद स्वाभाविक आहेत.

५. स्त्रियांचे दुःख मांडणारे नाटक

नाटकात कोणत्या ना कोणत्या समस्या चित्रित होत असतात, कोणते ना कोणते दुःख चित्रित केले जात असते. सामाजिक म्हटल्या जाणाऱ्या नाटकामध्ये ही दुःख चित्रणाची शक्यता अधिकच. स्वातंत्र्यपूर्व काळात बालविवाह, जरठकुमारी विवाह, विधवांचा छळ, केशवपन, हुंडा ह्या समस्या नाटयलेखनाच्या केंद्रवर्ती होत्या. स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा स्वातंत्र्योत्तर स्त्री समस्याचे, दुःखाचे स्वरूप बदलले. जागतिकीकरण, शिक्षणाचा वाढता प्रसार, नव नवे शोध यांच्या परिपाकातून समूह समस्येपेक्षा व्यक्ती समस्या प्राधान्य बनली यातून 'डॉक्टर तुम्ही सुद्धा', 'चारचौघी', 'ठष्ट' 'यु टर्न' 'फ्रीजमध्ये ठेवलेले प्रेम' ही काही नमुना दाखल नाटके. ही यादी आणखी वाढविण्यासारखी आहे. या नाटकातून स्त्रीकडे व्यक्ती म्हणून पाहण्याचा दृष्टीकोन अधिक चर्चितलेला आहे. काळ कोणताही असला तरी कुटुंबातील दुय्यम स्थान, नवऱ्याची एकाधिकारशाही, व्यवहारदृष्ट्या स्त्रीला मठ समजणे ही स्त्रीच्या वाटयाला येणारी दुःखेही शाश्वत आहेत. 'देवबाभळी'त एक देवाची पत्नी आणि एक सामान्य स्त्री एकत्र आणून स्त्रीची समाजातील प्रचलित अवस्था लेखकाने मांडली आहे. त्यामुळे 'देवबाभळी' या नाटकाचा स्त्रियांचे दुःख मांडणारे नाटक हा विशेष ठरतो.

६. नाट्य पदे/ गीते

'देवबाभळी'त आलेली गीते ही या नाटकाची अत्यंत जमेची बाजू आहे. पात्राची भावस्थिती अधोरेखित करणारी गीते ही या नाटकाला एका वेगळ्या उंचीवर नेतात. या नाटकाच्या सांगीतिक बाजूवर प्रकाश टाकताना विश्वास देशपांडे लिहितात "एकंदरीत हे नाटक आपल्याला थेट विठ्ठलाशी जोडणारा सांगीतिक अनुभव देतं. या नाटकात एकाच रंगमंचावर जणू देहू नगरी अवतरली आहे. तुकारामबुवांचा वाडा, आवलीचं स्वयंपाकघर, भंडान्याचा डोंगर, इंद्रायणीचा घाट हे सगळे दाखवण्यात दिग्दर्शक यशस्वी झाला आहे. यात प्रकाश योजना, नेपथ्य या साऱ्यांचा भाग आहेच. आवली किंवा रुख्मिणी कपडे धुताना, इंद्रायणीच्या पाण्यात हात घातल्यानंतर होणारा आवाज इतका हुबेहूब आहे, की खरोखरच इंद्रायणी नदी तिथे असल्याचा भास होतो. यात पारंपरिक संगीत वाद्यांचा वापर केला आहे. तबला, पखवाज, संवादिनी, सतार आदी वाद्यांचे स्वर मन प्रसन्न करणारे आहेत." आणि ती नाटकाच्या एकूण आशयाला धरून नाटककाराने योजली आहेत.

३.२.२ भाषाविशेष

१. गृहिणींची भाषा

या नाटकात आवलाई आणि लखुबाई ही दोन पात्रे आहेत. या दोन्ही गृहिणी आहेत. दोघींच्यामध्ये दुःखाचा समान धागा आहे. हा धागा संवादाच्या ओघात मध्ये मध्ये उसवत राहतो. कुटुंब हा दोघींच्या चर्चेचा विषय आहे. गृहस्थ जीवनातील कामे करित इथला संवाद घडत असल्यामुळे दोघींची भाषा ही गृहिणीची भाषा आहे. त्यासाठी आवलाई आणि लखुबाई यांच्यातील खालील संवाद पाहू. (पृ. क्र. १९)

आवलाई : बयाऽऽऽ! डबे मायती केले सगळे लगे? इकडं पाय जरा, डोरलं बी दिसतंय. आमच्या बुवांनी तिसरी मंगळागौर आन्ली की काय म्हणायची? आन् मी जित्ती असताना? उठायचा प्रयत्न करते. पायातून मोठी कळ येते. कळवळत पुन्हा बसते.

लखुबाई : आंगास्स! ध्यानात येतंय का समदं?

आवलाई : मी तं तिकडं....

लखुबाई : तेच तुला सांगते बये, तर तू मला बोलूच देई ना. झोळीसुद्धा वरून खाली येताना कणभर वरती दम खाती आन् तू तर बोलतानाबी दोन शब्दामधी श्वास ठेईना ना, काय करावं मंग?

आवलाई: माझ्या घरात, माझ्या परातीत, माझं पीट मळीत मळीत, माझ्या चुलीम्होरं बसून तू मलाच शिकवती, कसं बोलाचं, किती बोलाचं, किती श्वास घेचा अन् आनखी काय काय? तू कोणे? सांगते का हाणू टाळक्यात वीट?

लखुबाई : वीट न्हाई इथं कुठं, एक हाये तिथं पण (खिडकीतल्या विठ्ठलाच्या मूर्तीकडे बोट दाखवत) त्याच्यावं देवराया उभं हायती !

आवलाई : (मूर्ती पाहून) हा काळ्या कुनी आणला हितं? कुनाची बाहुलीए ती? आमच्या गबाळ्यानं देऊळ उब केलं बाहेर ते काय कमी हाय व्हयं? तरी आमच्या ह्याला म्हटलं हुतं, हे पा तुम्वा इठ्या माज्या घरात दिसला नाई पायजे! तर घराच्या उंचीएवढंच बाहेरच्या देवळाची डागडुजी केली त्यानी. घराच्या उंचीएवढं कशाला? एक डोळा लवून नीट मापलं तर त्यो देवळाचा कळस जरा वीतभर वरच जातोय घराच्या. कुनी आनला कुनी ह्या इठ्याला घरात?

लखुबाई : ए बये! माझा देवे तो, त्याला हात नगो लाऊ. त्याची नड नाही होऊ घायची मी तुला.

आवलाई : ते मरो दे. आधी तू आहे कोण ते सांग?

लखुबाई : म्या लखुबाई!

आवलाई : लखुबाय? आन् तू हितं करती काय?

लखुबाई : 'मी हितं कशी आली?' ह्यापरीस 'तू हितं कशी आली?' ह्याचं उत्तर नगं व्हय तुला?

आवलाई : तू माझ्या घरात राहून मलाच शिकवती का गं, मी आधी काय इचारावं ते?

या संवादावरून आपणास गृहिणीच्या भाषेचा अंदाज येतो.

२. व्यक्तिमत्त्वानुसार भाषेचा वापर

नाटककार प्राज्ञ देशमुख यांनी आवलाई आणि लखुबाई यांची भाषा जशी गृहिणीची भाषा वाटावी; ही जशी काळजी घेतली आहे. त्याप्रमाणे आवलाई आणि लखुबाई यांच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार भाषा योजण्याची काळजी घेतली आहे. आवलाई ही लखुबाईच्या तुलनेत थोडी राकट स्वभावाची आहे. त्यामुळे तिच्या

भाषेत हा राकटपणा पुरेपूर उतरला आहे. मग स्वतः नवऱ्याविषयीच्या प्रतिक्रिया असो वा साक्षात विठ्ठलाविषयीची तिची मते. ती बेदकारपणे व्यक्त होते. यामागे तिची विद्रोहीवृत्ती आहे. उलट लखुबाईची भाषा ही सोज्वळ आहे. ती गृहिणी असण्याबरोबरच आपल्या नवऱ्याच्या आज्ञेवरून ती एका भक्ताच्या मदतीला आली आहे. त्यामुळे मदतीचा भाव तिच्या एकूण बोलण्याच्या केंद्रवर्ती असल्यामुळे, आश्रित म्हणून आपण दुसऱ्याच्या घरी आलो असल्यामुळे तिची भाषाही आवलाईपेक्षा मृदू आहे.

३. भावस्थिती उलगडणारी संवादरूप गीते

गीते हा 'देवबाभळी' या नाटकाचा महत्त्वाचा विशेष आहे. पात्राच्या भावस्थितीनुरूप नाटककाराने गीते तर लिहिली आहेतच पण नाटककाराने या नाटकाच्या माध्यमातून आणखी एक वेगळेपण सिद्ध केले आहे. ते म्हणजे पूर्वापार संगीत नाटकात गीतांना दिला जाणारा नाट्यगीतांचा साज या नाटकाने खंडीत केला. दैनंदिन व्यवहारातील भाषेच्या मदतीने तबला, पखवाज, संवादिनी, सतार पारंपरिक संगीत वाद्ये हाताशी घेऊन आवलाई आणि लखुबाई यांच्या संवादरूपाने आलेली गीते त्यांची भावस्थिती उलगडतात.

१. तुफानाला सांगा जरा कळ काडं भावा चुलीमधी फुकला मी आता विस्तवाला।।

भाकऱ्या हलक्या, जसे फुकल्याले पीस आलथीपालथी जणू, दिस रात दिस।।

२. अंधाराला अंधाराला, दिशा नाही मेली ठेचकळ्या आभाळाला, मलमपट्टी केली।।

हात रंगल्याले शेणाच्या रंगात, कपिलेचा गंध येतो माझ्याही अंगात।।

वरती नमुना म्हणून घेतलेली दोन गीते. यातील पहिले आवलाई चुलीजवळ भाकऱ्या थापतानाचे आहे तर दुसरे अंगणात शेणाने सारवतानाचे आहे. ही गीते संवाद तर घडवितातच पण त्याबरोबरच आवलाईची भावस्थिती प्रकट करतात. या प्रमाणेच पृ. २३, ३२ व ३९ वरील लखुबाईच्या तोंडची गीते लखुबाईची भावस्थिती प्रकट करतात. तर खालील नमुना म्हणून दिलेली पदे तुकारामांची भावस्थिती मांडतात.

१. हो का पुत्र पत्नी बंधु । त्यांचा तोडावा संबंधु ॥१॥

कळों आलें खट्याळसें । शिवों नये लिंगों दोषें ॥ध्रु०॥

फोडावें मडकें । मेलें लेखीं घायें एकें॥२॥

तुका म्हणे त्यागें । विण चुकीजेना भोगें॥३॥

२. करितो कवित्व म्हणाल हे कोणी । नव्हे माझी वाणी पदरीची माझियें युक्तीचा नव्हे हा प्रकार ।

मज विश्वभर बोलवितो काय मी पामर जाणे अर्थभेद । वदवी गोविंद तेचि वदे।।

३. येई गा विठ्ठला येई गा विठ्ठला ।

प्राण हा फुटला आळविता ॥ १ ॥

पडियेलो वनी थोर चिंतवनी ।

उशीर का अजुनि लावियेला ॥ २ ॥

काय तुझ नाही लौकिकाची शंका ।
आपुल्या बाळका मोकलिता ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बहु खति वाटे जीवा ।
धरियेले देवा दुरी दिसे ॥ ४ ॥

४. गावरान शब्दकळा

देवबाभळी नाटकातील भाषा ही नित्य वापरातील आहे. कालखंडाच्या दृष्टीने या नाटकाची भाषा ही संत तुकाराम यांच्या कालखंडातील वाटावी; यासाठी नाटककाराने खूप परिश्रम घेतले आहे. घाटावर, पाटावर, ह्यापरीस, मिटूनशान, मंदिरातबिंदिरात, आडवंतिडवं, लिवताबिवता, बसल्याबसल्या, जाणूनबुजून, काळीसावली, काट्याकुट्या, निळंजांभळं, खरंखोटं, मोटेवर, राती, वसती, आंगास्स, गबाळ्या, ह्यापरीस, भाकरतुकडा, धुरावानी, न्हाही, पुन्यांदा, गोसावड्या, घोंगड्यावं, बोचके, गुळमट, लुगडं, काळतोंड्या, कौतिक, गुताडा, भेव, व्हईल इ. अशा देशी, प्रत्ययघटित शब्द, अभ्यस्त शब्द, पूर्णाभ्यस्त शब्द, अंशाभ्यस्त शब्द, प्रत्येय साधीत शब्दाचा वापर नाटककाराने केला आहे. अस्सल ग्रामजीवनाचा अनुभव येईल, अशी लेखकाने अटळ बांधली आहे. या नाटकाच्या भाषेविषयी जयंत पवार लिहितात “लेखकाने ज्या गावरान शब्दकलेत हा ऐवज मांडलेला आहे ती फार मनोहारी आहे. पण या शब्दकळेतून ठायी ठायी पाझरते ती स्त्री जाणीव. स्त्री जाणीव व्यक्त करण्यासाठी साजेशी प्रतिमासृष्टी उभी करून लोकगीतांचा बाज घेऊन नाटक उभे केले आहे.” जयंत पवार यांचे वरील विधान सिद्ध करणारे काही संवादाचे तुकडे पाहू

१. तुझ्या नांगरणीला पावसाशी बांधिलकी नाही, अन माझा पाऊस कुठंतरी दुसऱ्या रानात कोसळतोय हे तुला कधीच कळायचं नाही...
२. बये, आपण बायकांना पाण्याचं भेव नसावं कधी
३. कुनी कुनासाठी थांबलंय? कुनी कुनासाठी का थांबावं? करपायच्या आधी खरपूस झाल्या झाल्या उलथाची भाकर, फोडणी तांबूस झाल्या झाल्या ओतायची भाजी, उतू जाण्याच्या आत उतरवायचं भांडं. का? कडेलोटाच्या क्षणापर्यंत पोहचून परत माघारी का फिरायचं ग सारखं आपणच?
४. रुसायचं काम रखुमाईचं. देवी हाय ती. आपण कुटं देवबिव? आन् म्या रुसून कुटं जाऊ? आनि मी गेले तर यांचं काय?

या संवादातील रान, पाऊस, बये, भेव, खरपूस, भाकर, फोडणी, तांबूस, उतू, भांडं, म्या असे कित्येक शब्द गावरान आहेत.

३.३ समारोप

‘देवबाभळी’ या नाटकाचा विषय हा विठ्ठल रुक्मिणी आणि तुकाराम अवलाई या दोन दांपत्याचा आहे. या दांपत्यातील हा संवाद घडविताना त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार भाषेचा वापर करण्याबरोबरच नाटय पदे/

गीते, स्त्रियांचे दुःख मांडणारे नाटक मोठ्या घटना, नाट्यमय कलाटणीचा अभाव थेटपणे विट्टल आणि तुकारामांच्या वाट्याला जाणे टाळणे, चर्चेतून उभी राहणारी पात्रे, हे ठळकपणे लक्षात येणारे नाटकाचे विशेष आहेत. तुकारामांच्या स्वभावात लाघवीपणा, आवलाईच्या स्वभावात खाष्टपणा इ. गुण प्रकर्षाने अधोरेखित होतात. यासाठीची विशेष काळजी नाटककाराने घेतली आहे.

‘देवबाभळी’चा विषय हा विट्टल रुक्मिणी आणि तुकाराम आवलाई या दोन दांपत्याचा आहे. त्यामुळे घरगुती प्रश्न, कौटुंबिक कलह स्पष्ट करणारी साध्या वळणाची भाषा हे या नाटकाच्या भाषेचे वैशिष्ट्ये आहे. काव्यमय संवाद, मोजक्या रंगसूचना आणि स्वगते या सर्वांचा एकत्रित परिणाम देवबाभळी नाटकातून अनुभवायला येतो. गृहिणीची भाषा, गावरान शब्दकळा, भावस्थिती उलगडणारी संवादरूप गीते, व्यक्तिमत्त्वानुसार भाषेचा वापर हे या नाटकाच्या भाषेचे विशेष आहेत.

३.४ स्वाध्याय :

अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. नाटककार प्राजक्त देशमुख यांच्या घरी कोणत्या संप्रदायाची समृद्ध परंपरा होती ?
अ) नाथ ब) दत्त क) नागेश ड) वारकरी
२. नाटक ही कोणती कला आहे ?
अ) दृक ब) श्राव्य क) प्रयोगरूप ड) आभासी
३. ‘देवबाभळी’ या नाटकात आवलाई लखुबाईशी करत असलेल्या चर्चेतून कोणते पात्र उभे राहते ?
अ) सावजी ब) विश्वंभर बुवा क) तुकाराम ड) कनकाई
४. आवलाई भंडान्याच्या डोंगरावर तुकारामांच्यासाठी कोणता पदार्थ घेवून गेली होती ?
अ) भाकरी ब) लापसी क) खीर ड) मांडे
५. ‘देवबाभळी’ नाटकातील पात्रांची भावस्थिती उलगडण्यासाठी कशाचा वापर केला आहे ?
अ) गीते ब) मोजक्या घटना क) कमी प्रसंग ड) कमी पात्रे

उत्तरे - १) वारकरी २) प्रयोगरूप ३) तुकाराम ४) भाकरी ५) गीते

आ) दीर्घोत्तरी प्रश्न :

१. ‘देवबाभळी’ या नाटकाचे नाट्य विशेष विशद करा.
२. आपण अभ्यासलेल्या ‘देवबाभळी’ या नाटकाच्या आधारे ‘देवबाभळी’ या नाटकाच्या भाषेचे वेगळेपण अधोरेखित करा.
३. आवलाई आणि लखुबाई यांच्या भाषेचे परस्पर वेगळेपण स्पष्ट करा.

४. 'देवबाभळी' नाटकातील गीतांचे स्वरूप स्पष्ट करा.

३.५ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

आभास - अवास्तविक कल्पना, भास, भ्रम, भ्रंती

आकृतिबंध - एखादी गोष्ट बनवण्यापूर्वी वा एखादे काम करण्यापूर्वी त्याचा तयार केलेला ठोकळ

अंदाज, आराखडा, आलेख, नमुना, प्रारूप, रूपरेषा

कलह - भांडण

तल्लीन - रममाण, देहभान विसरणे

गोळीबंद - घट्ट बांधलेला

पखवाज - मृदंग, तबला, पखवाज म्हणजे मृदंग या वाद्याचा एक प्रकार असून हा मृदंग म्हणजे प्राचीन अवनद्ध वाद्यांच्या 'पुष्कर वाद्य' गटातील एक उत्तरकालीन, विकसित होत गेलेले वाद्य आहे. याला प्राचीन काळी मुरज असेही म्हणत. 'पक्षवाद्य' या संस्कृत शब्दाचा पखवाज असा अपभ्रंश झाला.

संवादिनी - संवादिनी हे साथीचे वाद्य म्हणून एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभापासून सर्वमान्य झालेले वाद्य आहे. सर्व ख्यालगायकानी या वाद्याला अगदी खुशीने अंगीकारिलेले आढळते.

सतार - एक भारतीय तंतुवादय. सितार, सेतार, सेतारा अशा विविध नावांनी हे वाद्य ओळखले जाते.

डोरलं - डोरले हे महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे आभूषण आहे. एके काळी डोरले हे प्रत्येक मराठी विवाहित स्त्रीचे धन मानले जात असे. डोरले हा मंगळसूत्राचाच प्रकार आहे.

टाळके - डोके

गबाळ्या - अस्वच्छ राहणारी व्यक्ती

मोट - मोट म्हणजे जास्त प्रमाणात वाहण्यासाठी मोठ्या पिशवीसदृश निमुळत्या तोंडाची जनावरांच्या चामड्यापासून तयार केलेली एक पिशवी. यंत्राचा शोध लागण्यापूर्वी व देशात विद्युतीकरण पूर्ण होण्यापूर्वी विहिरीतून बैल आणि मोटेच्या साहाय्याने पाणी काढून ते शेतीला दिले जात असे.

गुळमट - गोड

लुगडं - साडी

भेव - भीती

३.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. देशमुख, प्राजक्त : देवबाभळी, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २०१८.

२. कामत, सतीश (संपा.) : मराठी साहित्य रूप आणि रंग, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, जानेवारी, २०२३
३. नाईकवाडे, राजेंद्र व जयस्वाल, राजन (संपा.) : समकालीन मराठी रंगभूमी, विजय प्रकाशन, नागपूर, २०१०.
४. लाखे, रवींद्र : नाटक एक मुक्त चिंतन, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २५ डिसेंबर, २०२०
५. डहाके, वसंत आबाजी : मराठी नाटक आणि रंगभूमी विसावे शतक, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २०१९

